

Prof. dr. P. van der Horst:
Het Ontstaan van het Matrilineaire Principe

Download: [Piet van der Horst.MP3](#) (4 MB)

Omdat in veel traditionele literatuur wordt aangenomen dat het matrilineaire principe uit Tenach stamt, zal ik eerst kort de bijbelse gegevens de revue laten passeren, daarna ook kort de joodse literatuur uit de ongeveer 5 eeuwen tussen Tenach en Misjna, en tenslotte de vroegrijpse literatuur.

Ik verdeel de bijbelse stof in 2 helften, de tijd vóór de Babylonische ballingschap (die ballingschap viel in de zesde eeuw) en de tijd daarna, en wel omdat velen menen dat het de ontwikkelingen na de ballingschap zijn geweest die het matrilineaire principe in werking hebben gesteld.

Wat de periode vóór de ballingschap betreft laat Tenach er geen enkele twijfel over bestaan dat dit principe toen onbekend was. Anders zou het onverklaarbaar zijn dat de aartsvader Juda een Kanaänitische vrouw trouwde (ondanks het verbod in Deut. 7), Jozef een Egyptische, Mozes een Midianitische en een Ethiopische, David een Filistijnse, Salomo zelfs vrouwen uit de hele gojse wereld, en dat terwijl de bijbelverhalen nergens suggereren dat de kinderen uit die huwelijken niet Israëlitisch of niet joods waren. Met dat de gojse vrouw met een Israëliet trouwde, werd zij geacht ook diens zeden en gewoonten aan te nemen, inclusief zijn religie, maar ook als ze dat niet deed had dat geen gevolgen voor de status van haar kinderen. Het bijbelse verbod van huwelijken met een Kanaänitische vrouw wordt alleen gemotiveerd met het risico dat zij man en kinderen tot afgoderij kan brengen, *niet* met de onjoodse status van haar kinderen. Kinderen van een Israëlitische vrouw met een goj waren echter niet-Israëlitisch, *tenzij* – anders dan gebruikelijk – die man zijn intrek nam bij de familie of clan van zijn vrouw, want *dan* golden de kinderen wel als behorend tot het volk Israël. Maar dat laatste heeft niets met matrilineariteit te maken.

Nu de periode ná de ballingschap. Daarbij valt natuurlijk direct de naam van de grote hervormer Ezra, aan wie in de traditie zo vaak de invoering van dit principe is toegeschreven. Waarom? Laten we eerst eens naar de bijbelse gegevens kijken. We hebben het dan over de vijfde eeuw vóór onze jaartelling. Een groot deel van de naar Babylon gedeporteerde Judese families is teruggekeerd naar Judea en de tempel is provisorisch herbouwd. Meer dan 100 mannen in Jeruzalem blijken getrouwd te zijn met niet-Israëlitische vrouwen, vooral Babylonische natuurlijk, en Ezra dwingt deze mannen hun vrouwen *methun* kinderen weg te sturen. Dat Ezra het matrilineaire principe zou hebben ingevoerd zou blijken, aldus deze theorie, uit twee gegevens: ten eerste zegt Ezra niets over huwelijken tussen Israëlitische vrouwen en gojse mannen; ten tweede stuurt hij niet alleen de gojse vrouwen weg maar ook hun kinderen. Dat lijkt alleen te verklaren uit het principe van matrilineariteit: de kinderen van een niet-joodse vrouw en een joodse man zijn niet joods, die van een joodse vrouw en een niet-joodse man wel. Wat nu beslissend *tegen* deze interpretatie pleit is vooral het feit dat er na Ezra zo'n dikke 600 jaar lang niets meer van dat principe wordt vernomen, integendeel, alles gaat gewoon op de oude patrilineaire voet verder. Er zijn bovendien geheel andere verklaringen voor Ezra's dwangmaatregelen aan te voeren die ik terwille van de tijd moet laten liggen.

Heel kort gezegd komt het hier op neer: Wat betreft huwelijken tussen joodse vrouwen en niet-joodse mannen volgt Ezra gewoon de bijbelse lijn: hij bemoeit zich er niet mee want hij moet zich beperken tot leden van zijn eigen volk. Wat betreft de kinderen, het voorstel die ook weg te sturen komt –als je de tekst goed leest – helemaal niet van Ezra zelf maar van een verder onbekende Sechanja (Ezra 10:2-3) en het is waarschijnlijk niet eens door Ezra overgenomen (Ezra 10:11).

Dat in de periode van de Tweede Tempel, ruwweg de 6de eeuw vóór tot en met eerste eeuw ná het begin van de jaartelling, dit principe onbekend was blijkt uit diverse gegevens. Om te beginnen is er een opmerkelijk contrast tussen het gegeven dat enerzijds de rabbijnse literatuur van ná deze periode systematisch probeert de heidense vrouwen van grootheden als Mozes, Jozef e.a. tot Israëlitische vrouwen te maken (ze zouden zich eerst tot het jodendom hebben bekeerd e.d.), terwijl anderzijds de pre-rabbijnse joodse literatuur uit de Tweede Tempel-periode dat niet doet – daar wordt vrijwel overal de bijbelse voorstelling van zaken in tact gelaten. Zelfs in de strenge sektarische halacha van de Dode Zee-rollen vindt men niets anders dan de bijbelse voorstelling. De twee joodse auteurs uit deze periode van wie we verreweg de grootste hoeveelheid geschriften over hebben, de wijsgeer Philo en de historicus Josefus, geven nergens in hun hele oeuvre blijk enige kennis van het matrilineaire principe te bezitten. In dit verband is het veelzeggend dat Josefus koning Herodes een ‘half-jood’ noemt *niet* omdat zijn moeder een Arabische vrouw was die zich niet tot het jodendom had bekeerd, maar omdat Herodes’ *vader* van gemengde afkomst was. We kunnen dus met zekerheid stellen dat niet alleen in de gehele bijbelse periode maar ook in de eeuwen daarna tot en met de tweede eeuw van onze jaartelling het matrilineaire principe niet bestond.

Maar zodra we het eerste en oudste rabbijnse document inzien, de Misjna, samengesteld aan het begin van de derde eeuw van onze jaartelling, liggen de kaarten anders. De Misjna, en nog duidelijker beide Talmoes, de Babylonische en de Jeruzalemse, stellen dat de al of niet joodse status van een kind door de moeder wordt bepaald. Over de tijd van ontstaan van dit principe wordt veel gekibbeld in de vakliteratuur (met voorstellen variërend van de eerste t/m de vierde eeuw) maar voor ons doet slechts terzake dat het hier evident om een rabbijnse vernieuwing van het joodse huwelijksrecht gaat in een periode ver na Tenach. Niet dat dat zonder slag of stoot is gegaan – we hebben gegevens die erop wijzen dat sommige rabbijnen er niet gelukkig mee waren – ‘Waar staat dit in de Tora?’, roept Jakob uit Kefar Neburya in Talmud Jeroesjalmi uit -, maar deze dissidenten hebben op den duur toch aan het kortste eind getrokken. Dat dit principe pas door de rabbijnen is ingevoerd wordt op indirecte wijze bevestigd door het opvallende feit dat alle drie de *niet*-rabbijnse vormen van jodendom (of van Israëlitische religie, zoals ze zelf zouden zeggen), nl. de Samaritanen, de Karaïeten, en de Falasjas, alleen het patrilineaire principe kennen.

De grote vraag is nu echter: *Waarom* hebben de rabbijnen met de bijbelse regels gebroken en dit principe ingevoerd? Het gemakkelijkste en enig juiste antwoord is: We weten het niet! De rabbijnen zelf zeggen helemaal niets over het waarom. En er is nog nooit een antwoord op deze vraag gegeven dat tot een algemeen aanvaard standpunt heeft geleid, althans niet in de wetenschappelijke judaïstiek. Ik zou het dus bij dit antwoord kunnen laten, maar zo gemakkelijk kom ik er natuurlijk niet af. Ik zal daarom kort de belangrijkste suggesties voor oplossingen opnoemen en besluiten met een intrigerende nieuwe suggestie, onlangs gedaan door mijn Amerikaanse collega professor Shaye Cohen.

De eerste oplossing vinden we in de Talmoed. Die is typisch rabbijns in die zin dat de rabbijnen willen aantonen dat hun vernieuwing helemaal geen vernieuwing is want alles stond al zo in Tenach. Het is bijv. de al genoemde tekst in Deut. 7, waar huwelijken met Kanaänitische vrouwen verboden worden, die als basis van het matrilineaire principe wordt aangevoerd. Maar het behoeft weinig betoog dat men met deze ene tekst in de hand echt niet tot dit principe kan komen; het is typisch een bij een reeds ingevoerde praktijk achteraf gezochte bijbelse onderbouwing, zoals we die overal in de rabbijnse literatuur tegenkomen, maar die vanuit historische optiek geen stand houdt.

De tweede verklaring is uiteraard dat Ezra dit principe al in bijbelse tijd heeft ingevoerd, maar de onhoudbaarheid daarvan heb ik al aangetoond.

De derde verklaring is dat de rabbijnen hier iets hebben ontleend aan het Romeinse recht waarin het principe wordt gehanteerd dat de identiteit van de moeder altijd zeker is, maar die van de vader van het kind onzeker. De zwakte van deze verklaring ligt hierin dat de rabbijnen het matrilineaire principe beperken tot gevallen van gemengde huwelijken, terwijl bij niet-gemengde binnen-joodse huwelijken de identiteit van de vader heus niet meer vaststaat dan bij gemengde huwelijken. Bovendien had dit Romeinse rechtsprincipe te maken met erfrechtelijke kwesties terwijl dat bij het rabbijnse principe niet het geval is.

Een vierde verklaring heeft ook met het Romeinse recht te maken. Alleen twee mensen met Romeins burgerrecht konden een volledig legaal huwelijk sluiten in die zin dat hun kind dan ook Romeins burger was. Als de vrouw dat niet was, dan was het kind ook geen Romeins burger en volgde dus de status van de moeder. Dit lijkt veel op de rabbijnse regel, maar het is moeilijk voorstelbaar dat de rabbijnen een zo belangrijk principe zouden hebben ontleend aan de door hen zo gehate Romeinen, hoewel je dat niet helemaal kunt uitsluiten.

Een vijfde verklaring is dat de rabbijnen hiermee een oermatriarchaat willen doen herleven dat ooit in zeer vroege tijden in Israël zou hebben geheerst, maar daar is niet het geringste bewijs voor.

Een zesde en laatste verklaring is dat het principe is gebaseerd op het bijbelse verbod op het vermengen, d.w.z. kruisen, van twee diersoorten (Lev. 19). De rabbijnen bepaalden bijv. dat bij de vraag wat een muilnier is, een paard of een ezel, het antwoord ligt bij wat de moeder was, een paard of een ezel, een matrilineair principe in het dierenrijk dus. Naar analogie daarvan zou dit dan ook voor *mensen* van twee verschillende soorten, nl. joden en niet-joden, gelden. Deze verklaring, hoewel onbewijsbaar, verdient wel serieuze overweging omdat de vergelijking van gemengde huwelijken met het kruisen van twee diersoorten ook al in de joodse literatuur van de Tweede Tempel-periode voorkomt. Maar het blijft onzeker. Het probleem met al deze verklaringen blijft natuurlijk dat ze nooit verklaren *waarom* de rabbijnen met het bijbelse principe van patrilineariteit gebroken hebben. Er was immers niets dat hen ertoe dwong. De veelgehoorde suggestie dat de rabbijnen tot deze stap kwamen omdat er in de twee grote Joods-Romeinse oorlogen veel joodse vrouwen door Romeinen verkracht waren en dat de rabbijnen hen bij wijze van troost wilden verzekeren dat het bij hen verwekte kind joods was, is onbewijsbaar én onwaarschijnlijk omdat dat onverklaard laat waarom de rabbijnen dan het kind van een joodse vader en een gojse moeder voor niet-joods hielden. Kortom, we weten nog heel veel niet.

Tenslotte dan de beloofde intrigerende suggestie van rabbijn en hoogleraar Shaye Cohen. In zijn boek over de vraag waarom joodse vrouwen niet besneden worden en mannen wel betoogt hij dat in de klassieke rabbijnse literatuur vrouwen evident een tweederangs status hebben t.o.v. mannen. Als de rabbijnen het over Yisrael hebben, dan bedoelen ze de joodse mannen; vrouwen mogen zich daarbij aansluiten maar vrouwen constitueren niet Yisrael *want zij zijn niet besneden*. Vrouwen zijn daarom secundair t.o.v. mannen, echtgenotes zijn secundair t.o.v. hun echtgenoten. Er is een fundamentele ongelijkheid, waarbij de rabbijnse visie op de inferieure status van de joodse vrouw al in de oudheid protesten oproep. Waarom hebben dan juist de vrouwonvriendelijke rabbijnen het matrilineaire principe ingevoerd? Als compensatie voor hun secundaire status! Juist omdat in het rabbijnse mensbeeld vrouwen niet evenzeer als mannen volwaardig Yisrael zijn, hebben de rabbijnen hun de essentiële taak toebedeeld leden van het volk Israël te produceren. Mannen kunnen dat niet, want als zij een kind verwekken bij een gojse vrouw is dat kind geen lid van het volk Israël. Maar voor de vrouw ligt dat anders: alleen zij heeft het prerogatief 'bene Yisrael' (kinderen Israëls) voort te brengen. Zonder joods moederschap is er ook geen joods vaderschap. Zo hebben de rabbijnen geprobeerd de vrouw het gevoel te geven toch iets in de Israëlitische melk te kunnen brokkelen.

Dames en heren, ik geef deze boeiende suggestie van mijn gewaardeerde vriend en collega graag voor beter, maar wilde u die toch niet onthouden. Ik dank u voor uw aandacht.